

Aixecament planimètric d'es Castellet (Ciutadella), un assentament prehistòric costaner a la zona occidental de Menorca

MONTSERRAT ANGLADA FONTESTAD

ANTONI FERRER ROTGER

LLUÍS PLANTALAMOR MASSANET

DAMIÀ RAMIS BERNAD

Resum

Es Castellet és un assentament fortificat de l'edat del Bronze situat sobre el cap costaner d'es Pop Mosquer, a l'extrem occidental de l'illa de Menorca. En aquest treball es presenta l'aixecament planimètric de les estructures arquitectòniques visibles en superfície, comparant el jaciment amb altres assentaments de l'arxipèlag balear i fent una breu revisió crítica de les propostes interpretatives formulades per aquest tipus d'establiments.

Paraules clau: Caps costaners, construcció fortificada, Menorca, Es castellet de Ciutadella

Abstract

Es Castellet is a fortified Bronze Age settlement placed on a coastal cape called Es Pop Mosquer, in the west side of the island of Menorca. This work shows the topographic plane of the visible architectonic remains, which are compared to other sites of the Balearic archipelago. Finally, a brief critical review of current interpretive proposals on this kind of settlements is offered.

Key words: coastal cape fortified Bronze Age settlement, Minorca, Es Pop Mosquer

Introducció

Les Balears presenten un nombrós conjunt de jaciments arqueològics a l'aire lliure situats a la vorera de la mar i que es poden datar, a grans trets, a l'edat del Bronze. No es tracta d'assentaments amb una tipologia homogènia sinó que, d'una manera general, es poden dividir en tres grups. En primer lloc s'han d'esmentar les evidències arqueològiques documentades a illots costaners de l'illa de Mallorca. Un segon grup de jaciments el formen les navetes d'habitació situades a terra ferma a llocs de costa baixa i a les immediacions de llocs aptes per a desembarcar. Finalment s'ha de fer esment d'un conjunt d'assentaments fortificats que es troben a caps costaners de difícil accés des de la mar pel fet d'estar situats a zones de penya-segats.

En el cas dels caps costaners fortificats, la seva funcionalitat és encara força desconeguda a causa principalment de les escasses intervencions sistemàtiques que s'hi han realitzat. El present treball ofereix una nova aportació a l'estudi d'aquest tema, a partir de

l'aixecament topogràfic de les estructures visibles d'es Castellet (Ciutadella), ubicat al promontori d'es Pop Mosquer.

Antecedents

La investigació sobre els jaciments prehistòrics costaners de les Balears presenta una llarga tradició. Mascaró Passarius¹ va sistematitzar els caps costaners amuradats, relacionant exemples de Menorca i Mallorca. Aquesta aproximació va ser reproduïda per Pericot².

A començaments dels anys setanta Lluís Plantalamor va realitzar una recollida de materials prehistòrics a diferents illots de la costa meridional de Mallorca. Aquests materials foren dipositats al Museu de Mallorca i publicats posteriorment per Guerrero³.

Anys més tard, Plantalamor aprofundeix, als seus treballs sobre l'arquitectura prehistòrica de l'illa de Menorca, en la qüestió dels caps costaners fortificats⁴, relacionant aquesta tipologia d'assentaments amb un exemple de Formentera situat a sa Cala (la Mola) que havia estat identificat per Fernández⁵.

Una nova actuació efectuada des del Museu de Menorca en aquells anys va consistir en l'excavació de la naveta d'habitació situada a la cala Blanca⁶ (Ciutadella).

A mitjans dels anys noranta es va realitzar l'aixecament planimètric de les construccions situades al cap costaner de cala Morell⁷ (Ciutadella). Aquest estudi va permetre constatar que les estructures situades a l'interior del recinte responien a la tipologia de les navetes d'habitació.

Paral·lelament, des del Museu de Menorca i la Universitat de Sassari s'engegà un projecte de recerca sobre els caps costaners fortificats a Menorca, encapçalat inicialment per Lluís Plantalamor i Giovanni Tore, als quals s'hi afegirien Giuseppina Tanda i Anna Depalmas. Aquest projecte es va centrar especialment en les excavacions al recinte del cap

¹ José MASCARÓ PASSARIUS: *Historia de las Baleares*, Palma, 1968, p. 2756.

² Lluís PERICOT: *The Balearic Islands*, Southampton, 1972, p. 91.

³ Víctor M. GUERRERO: "Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 38, 1981, 191-231.

⁴ Lluís PLANTALAMOR: "Los asentamientos costeros de la isla de Menorca", *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punic, 9-14 Novembre 1987, Volume terzo*, Roma, 1991, 1151-1160; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Maó, 1991, pp. 567-584.

⁵ Jorge H. FERNÁNDEZ: "Últimos descubrimientos prehistóricos en la isla de Formentera (Balears), *XVI Congreso Nacional de Arqueología, Vitoria, 1975*, Zaragoza, 1977, 471-478.

⁶ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca (1986-1993)*, Maó, 1997.

⁷ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*, Maó, 1996.

de Forma⁸ (Maó). Aquestes excavacions continuen a dia d'avui sota la direcció d'Anna Depalmas.

A l'illa de Mallorca, a finals dels anys noranta, un equip de la Universitat de Barcelona posà en marxa la revisió de les excavacions realitzades per Tarradell⁹ a l'illot des Porros (Santa Margalida) i la continuació dels treballs de camp a aquest jaciment¹⁰. D'aquesta manera es varen documentar nivells d'ocupació del Bronze final a l'illot.

A Formentera es realitzaren excavacions arqueològiques a finals dels anys noranta a la murada de sa Cala¹¹, on també es documentaren restes del Bronze final.

Finalment s'ha de fer esment de l'excavació de l'estructura ciclòpia d'hàbitat de s'Arenale de Son Colom¹² (Artà). Aquesta edificació es troba a les immediacions del caló dels Ermitans i va oferir un context d'abandonament amb materials de tradició campaniforme datat ca. 2000 cal BC.

En els darrers anys, per altra banda, l'equip de l'àrea de prehistòria de la Universitat de les Illes Balears ha publicat alguns treballs de síntesi a partir de les dades anteriorment exposades¹³.

Descripció d'es Castellet d'es Pop Mosquer

El jaciment arqueològic objecte del present treball es troba inclòs a l'Inventari de Protecció del Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Ciutadella elaborat per Joan C. De Nicolás el 1986 amb el codi TDR-12 i amb el topònim d'es Castellet. La carta arqueològica ja esmenta que el jaciment es trobava espoliat, amb l'existència d'una terrera amb presència de ceràmiques pretalaiòtiques i talaiòtiques, així com restes de fauna domèstica (ovicaprí, porc i bou).

El jaciment d'es Castellet fou introduït a la literatura arqueològica amb el nom de Torre del Ram, a partir d'una datació radiocarbònica realitzada a la Universitat de Barcelona sobre una mostra d'ossos d'aquesta procedència. La datació obtinguda —UBAR-426: 3020±50 BP— correspon a una edat solar situada entre 1410-1120 cal BC¹⁴. Les

⁸ Lluís PLANTALAMOR *et alii*: "Cap de Forma (Minorca): la navigazione nel Mediterraneo occidentale dall'età del Bronzo all'età del Ferro", *Antichità Sarde, Studi e Ricerche*, 5. *Archeologie delle Isole del Mediterraneo Occidentale*, Sassari, 1999, 11-160.

⁹ Miquel TARRADELL, *La necròpolis de "Son Real" y la "illa des Porros"*, Mallorca, Madrid, 1964.

¹⁰ Jordi HERNÁNDEZ-GASCH, Joan SANMARTÍ: "La necròpoli talaiòtica de s'Illot des Porros", *Pyrenae*, 29: 69-95.

¹¹ Joan RAMON, Maria COLOMAR: "Investigacions arqueològiques a la fortificació prehistòrica de Sa Cala (La Mola, Formentera)", *Mayurqa*, 25, 1999, 29-41.

¹² Damià RAMIS *et alii*: "S'Arenale de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, 2007, 333-348.

¹³ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007, pp. 310-319; Víctor M. GUERRERO: "El Bronce Final en las Baleares. Intercambios en la antesala de la colonización fenicia del archipiélago", *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*, *La precolonización a debate*, Madrid, 2008, 183-202.

¹⁴ El calibratge ha estat realitzat a partir de Christopher BRONK RAMSEY: OxCal Program v3.10, 2005, URL: www.rlaha.ox.ac.uk/oxcal/oxcal.htm.

publicacions que donen a conèixer aquesta data en alguns casos no especifiquen el context de procedència de la mostra datada¹⁵, mentre que en altres esmenten que els materials procedien de la terrera d'espoli¹⁶.

Es Castellet està situat a l'altiplà del cap costaner anomenat es Pop Mosquer, a la zona nord-oest de Menorca (coordenades UTM: X=568280, Y=4430640) (Fig. 1). Està unit a la costa per un istme, que permet l'accés per terra al petit assentament (Figs. 2 i 3). Des d'un punt de vista geomorfològic, el jaciment es troba a una zona on s'observa el contacte entre les roques calcàries del Miocè i les dolomies juràsiques¹⁷. Aquestes darreres constitueixen el substrat i la matèria primera de les construccions d'es Castellet.

La seva ubicació, així com l'organització espacial i estructural del conjunt arqueològic són constants que es repeteixen almenys en un altre jaciment costaner de Menorca¹⁸. Aquest paral·lel, situat un poc més al nord, a uns 8 km de distància, és el cap costaner de cala Morell¹⁹.

El jaciment arqueològic d'es Castellet està format per tot un conjunt d'estructures (Fig. 4). Una murada (1) corona la zona sud del penya-segat del promontori. S'assenta directament sobre el roquissar, adaptant-se a les irregularitats del terreny. El seu recorregut en direcció sud-oest nord-est tanca l'accés per terra cap al recinte. La murada és de doble parament, amb aparell relativament petit, fet amb dolomies de la zona. Es conserven entre uns 9 i 11 m. de murada, amb una alçada màxima d'1'5 m. Tot i que l'estructura presenta un estat força deficient, encara conserva l'entrada, a la qual s'accedeix a través de l'istme, des d'una rampa ascendent conformada per l'erosió del propi penya-segat.

Sobre l'altiplà, a la part interna de la murada, s'organitza un assentament amb diverses estructures d'habitació, segurament navetes, de les quals se'n conserven restes de tres possibles unitats. Aquestes es concentren en la part més pròxima a la murada, distribuïdes als dos costats de l'ingrés. La tècnica constructiva, amb pedres de petites dimensions, constitueix un tret diferencial respecte altres conjunts de navetes de Mallorca i Menorca. Aquesta característica, que ja s'havia observat al cap costaner de cala Morell, es compartida amb altres estructures d'hàbitat de planta allargada de la prehistòria recent a la Mediterrània occidental, com les del grup de Fontbouis²⁰. Malgrat tot, la manca d'un context cronològic fiable per a aquests assentaments no ens permet afirmar que aquesta

¹⁵ Joan S. MESTRES, Joan C. DE NICOLÁS: "Contribución de la datación por radiocarbono al establecimiento de la cronología absoluta de la prehistoria menorquina", *Caesaraugusta*, 73, 1999, 327-341; Antoni LÓPEZ PONS: "El poblament inicial i els grups culturals pretalaiòtics", *Enciclopèdia de Menorca. Tom novè. Història I. Volum 1: Dels inicis del poblament a l'època talaiòtica*. Maó, 2001, 85-132.

¹⁶ Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005, p.513.

¹⁷ Vicenç M. ROSSELLÓ VERGER: "El mapa geomorfològic", *Història Natural del Migjorn de Menorca. El medi físic i l'influx humà*, Palma, 2004, 105-120.

¹⁸ Lluís PLANTALAMOR: "Los asentamientos costeros de la isla de Menorca"; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*.

¹⁹ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*.

²⁰ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*, p. 29.

semblança tècnica no sigui quelcom casual, degut a les semblances en la matèria primera disponible.

La unitat habitacional (2) més gran i ben conservada estructuralment, està situada immediatament després de l'accés al recinte, al seu costat dret. Està orientada al sud-oest, on es troba la seva portalada, que presenta reformes que podrien ser d'època antiga: un tancament a banda i banda amb murets de pedra petita. L'estructura de l'habitació està formada per dos murs convergents que creen un espai intern més o menys ovalat (36 m² d'espai útil): un d'aquests murs és part del parament de la pròpia murada, mentre que l'altre mur, que delimita l'espai pel nord-oest, està tapat parcialment per la terrera. Aquest es va tancant lleugerament dirigint-se envers la capçalera, orientada al nord-est, on es conserven les restes d'un possible mur de tancament.

És sobretot en aquesta zona on es pot observar com la roca mare ha estat retallada per adequar el terreny, probablement amb diverses finalitats: s'observa un anivellament del terreny, un possible banc i una part plana més ben treballada que fan pensar en l'aprofitament de la pròpia roca per a usos domèstics.

L'interior de la naveta presenta elements estructurals propis d'aquest tipus d'hàbitat. S'observa una estructura de combustió de forma ovalada situada en una posició més o menys central respecte la planta original de l'hàbitat. Conserva pràcticament tot el tancament de dolomies que la delimita, així com una bona part del seu enllosat, amb pedra pissarra i sorrenca. A l'esquerra de l'entrada es troba un banquet baix de pedres planes adossat al mur nord-oest, just al costat de la foganya.

A l'eix longitudinal de la naveta, s'intueixen quatre elements estructurals, a distàncies regulars entre sí. Podria tractar-se d'algun tipus de bases per a elements de suport de la coberta.

L'altra possible unitat d'habitació (3), situada a l'esquerra de l'entrada al recinte amurdat i acarada amb la naveta abans descrita (2), només conserva la zona d'entrada, orientada a l'est. Possiblement es va aprofitar part de la murada per a la seva construcció, igual que en l'altra naveta. L'altre mur de pedra conservat, al nord de l'habitació, es corba en direcció a l'oest. Dóna la impressió que, a l'exterior, un sòcol de pedra ressegueix aquest mur.

Molt a prop d'aquesta unitat (3), a la part nord-est del jaciment, se situa la darrera de les possibles estructures habitacionals visibles a la zona. Aquesta estructura (4) presenta un estat de conservació deficient. De fet, només es manté el que podria ser la portalada de l'habitació i un parament de grans pedres en línia que correspondria al mur de tancament, en direcció est-oest,. S'intueix un possible banc de pedres planes, similar al de la naveta 2, adossat a aquesta estructura.

Discussió i conclusions

L'aixecament topogràfic de les estructures d'es Castellet ha permès documentar alguns elements arquitectònics inèdits sobre el jaciment. S'ha de fer esment, en especial, de

l'existència d'un mur de tancament amb un portal a l'istme que connecta es Pop Mosquer amb terra ferma. Aquest tret apropa aquest assentament al del cap de cala Morell, i permet proposar dos grups dins dels assentaments prehistòrics menorquins en promontoris costaners. El primer grup estaria integrat pels exemples d'es Castellet d'es Pop Mosquer i pel cap de cala Morell, amb estructures naviculars. El segon grup inclou els jaciments fortificats de Macarelleta, Llucalari, Cales Coves i cap de Forma, tots ells situats a la costa meridional de Menorca, amb murades molt més desenvolupades i sense presència d'estructures naviculars (Fig. 1).

Pel que fa al primer grup, en els treballs més recents dedicats a aquest tipus d'assentaments s'ha interpretat que la seva funció estaria estretament lligada a la navegació i, per tant, als intercanvis comercials²¹. Tot i que no es pretén negar aquesta possibilitat, existeixen alguns aspectes complementaris, relacionats sobretot amb la seva ubicació, que caldria tenir en compte. Tant en el cas de l'assentament d'es Pop Mosquer com en el de cala Morell, dona la impressió que, en el moment d'elegir l'emplaçament, van prevaldre els criteris relacionats amb el caràcter inaccessible i defensívol de l'indret, per sobre de gairebé qualsevol altre condicionant. És significatiu que tots dos assentaments presentin murades que separen la zona edificada de la zona adjacent, tancant l'istme que uneix el promontori amb l'illa. Tots dos jaciments es troben situats, per altra banda, en zones força marginals des del punt de vista de l'explotació agrícola i ramadera. Si bé és cert que l'erosió producte de l'activitat humana (desforestació, pasturatge, llaurat del terreny) pot haver provocat una pèrdua de sòl, desfigurant el paisatge sobre el qual van desenvolupar les seves activitats les comunitats de l'edat del Bronze; no és menys cert que l'orografia i la incidència del vent, en ambdues zones, no és la més adequada per desenvolupar-hi activitats agro-ramaderes. Tal vegada podríem trobar un altre exemple d'aquests assentaments en zones marginals i poc accessibles, amb murs defensius, a sa bassa Verda d'Algaiarens, on trobem un conjunt d'estructures naviculars enfilades dalt d'una elevació rocosa a 120 metres d'altitud. L'accés natural a aquest promontori es troba defensat també per una murada de dimensions notables²². La distància que separa aquest assentament de la costa (700 m) fa que s'hagi de descartar, en aquest cas, una relació directa amb la navegació.

És possible especular, per tant, que la ubicació d'aquests assentaments estigui condicionada per altres factors, potser més poderosos (context d'inestabilitat social, etc.) i que la ubicació costanera de les construccions d'es Pop Mosquer o de cala Morell sigui més un fet incidental que no quelcom prioritari.

Hem de tenir en compte, en aquest sentit, que la distància des d'es Pop Mosquer fins la zona apta per desembarcar més propera és d'un kilòmetre, tant cap al nord com cap al sud. Arribar a la zona apta per a desembarcar de cala Morell des de l'assentament del cap costaner, per altra banda, suposa realitzar un trajecte per terra d'uns 750 metres, amb forts i freqüents desnivells. A més, la necessitat d'un referent visual situat sobre el promontori, que

²¹ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 310-312.

²² Antoni FERRER: "Les basses temporals i l'home", *Basses temporals mediterrànies. LIFE BASSES: gestió i conservació a Menorca*, Maó, 2010, 385-394.

permeti una entrada segura de les embarcacions a la cala²³, difícilment justifica, per si sola, l'existència de tretze estructures d'hàbitat en un lloc tan inhòspit per a l'establiment humà.

S'ha proposat que es Pop Mosquer podria funcionar també com a fita per a la navegació, servint de referent visual per a les embarcacions que es dirigissin cap a la cala Blanca. És ben cert que l'entrada d'aquesta cala presenta, des de la mar, una visibilitat molt reduïda i que algun tipus de fita artificial hauria ajudat a trobar-la quan s'hi arribava navegant amb una embarcació²⁴, però cal no oblidar que entre tots dos assentaments (cala Blanca i es Pop Mosquer) hi ha una distància d'uns vuit quilòmetres, seguint la línia de costa. És necessari tenir en compte, així mateix, que no hi ha intervisibilitat entre ambdós jaciments.

Es disposa, per altra banda, d'escasses referències cronològiques precises per a aquest tipus d'assentaments costaners amb estructures naviculars, de forma que no és possible encara establir amb certesa la contemporaneïtat d'establiments com el de cala Blanca i el d'es Castellet o el de cala Morell. Tots dos tipus d'assentaments, per altra banda, presenten unes característiques específiques que es podrien interpretar, tal vegada, com el producte de dos contextos socials diferents i, per tant, de dos moments cronològics no necessàriament coincidents. Mentre que, com ja s'ha fet esment, els assentaments en promontoris estan situats a llocs inaccessibles i defensats per murades, l'estructura de cala Blanca està situada a un indret totalment accessible, tant per terra com per mar, sense cap estructura defensiva. Tant si va funcionar com a hàbitat com si va exercir una funció de magatzem, i en cas que la seva utilització sigui contemporània a l'ocupació dels caps costaners fortificats, es fa difícil explicar, en aquest cas, l'elecció d'una situació tan vulnerable. Mentre no es disposi de més datacions per a tots dos tipus d'assentaments, per tant, la hipòtesi més parsimoniosa seria considerar que existeix una diacronia en la fundació d'uns i altres establiments.

²³ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 311.

²⁴ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 312.

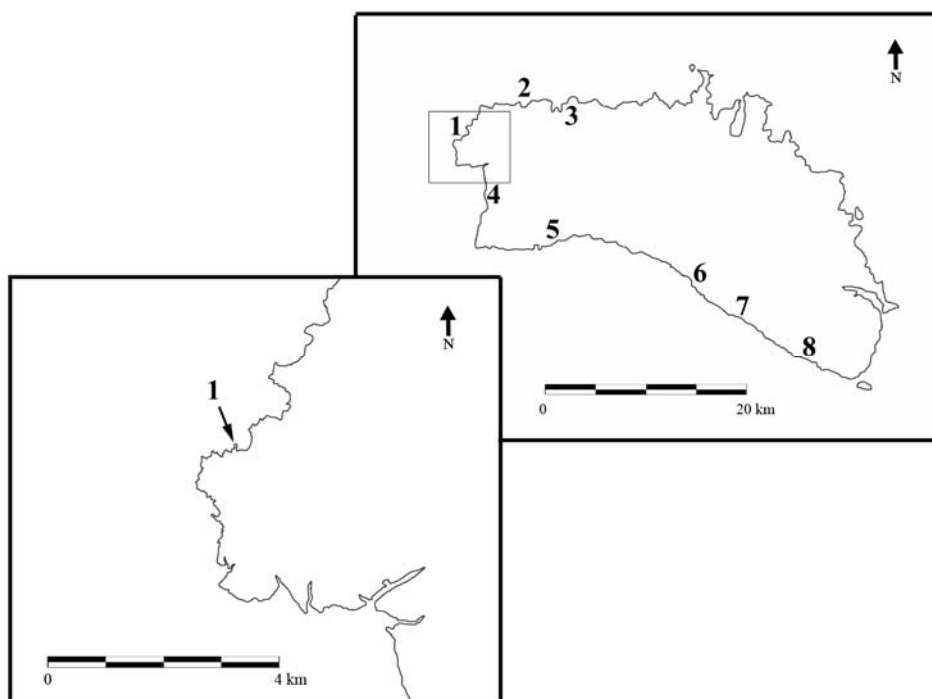

Figura 1. Ubicació dels assentaments menorquins esmentats en el text. 1: Es Castellet (Pop Mosquer), 2: Cala Morell, 3: Sa bassa Verda d'Algaiarens, 4: Cala Blanca, 5: Macarelleta, 6: Llucalari, 7: Cales Coves, 8: Cap de Forma.

Figura 2. Es Castellet (Pop Mosquer)

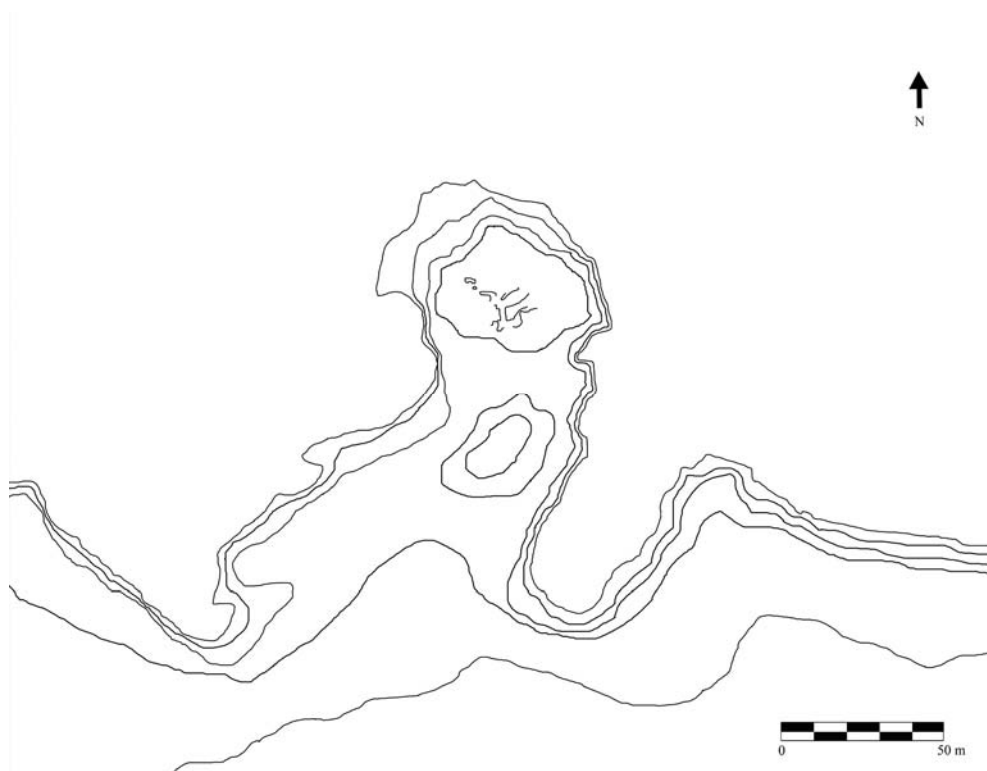

Figura 3. Plànol topogràfic del cap costaner d'es Pop Mosquer, amb la situació d'es Castellet.

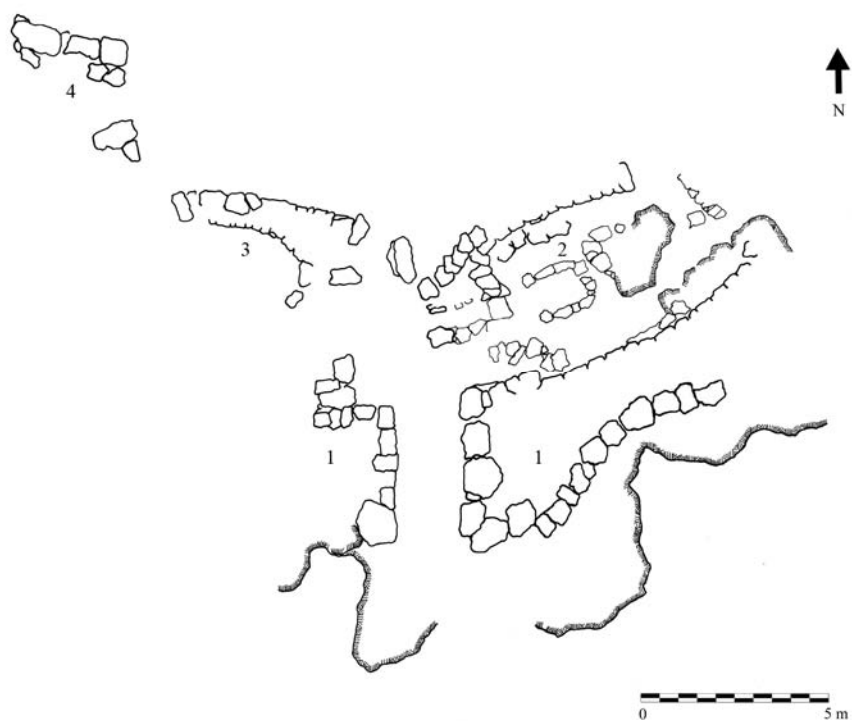

Figura 4. Aixecament planimètric de les estructures arquitectòniques d'es Castellet.